

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

САСНКО ВАЛЕРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 930 (477):929Тереножкін(043.3)

**ОЛЕКСІЙ ТЕРЕНОЖКІН ЯК ДОСЛІДНИК
ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дрогобич – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
Андрєєв Віталій Миколайович,
Київський університет
імені Бориса Грінченка,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Яремчук Віталій Петрович,
Національний університет
«Острозька академія»,
професор кафедри історії;

кандидат історичних наук
Каряка Олександр Віталійович,
Інститут археології НАН України,
молодший науковий співробітник
відділу Польовий комітет.

Захист відбудеться 5 липня 2019 р. об 10⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.03 у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, ауд. 20.

З дисертацією можна ознайомитись на сайті <http://dspu.edu.ua/science/spec-rady/history/disertation/> та в бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2).

Автореферат розісланий 4 червня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, доцент

В.І. Ільницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Олексій Іванович Тереножкін (1907–1981) – учений європейського масштабу, який вивчав різні історичні періоди та окремі археологічні культури на просторах євразійських степів, прилеглих лісостепових, передгірських і напівпустельних зон. Це одна з помітних постатей в археології ХХ ст., науковець, який більше тридцяти років присвятив роботі в Україні. Він назавжди залишиться репрезентантом здобутків української науки та минулого давніх народів у міжнародному культурному просторі.

В Україні наукова діяльність О. Тереножкіна була багатогранною: відкриття нових археологічних культур та дослідження видатних пам'яток; розробка актуальних питань і створення синтетичних праць з давньої історії України; організаційно-інституційна розбудова української археології. Він також акумулював здобутки дорадянської історико-археологічної науки і став засновником київської школи фахівців у галузі археології раннього залізного віку. Відкриття шедеврів стародавнього мистецтва, зроблені особисто О. Тереножкіним та його учнями, збагатили культуру людства, стали великим надбанням України, презентують її в усьому світі. Знахідки з розкопок О. Тереножкіна стали поштовхом для створення унікального Музею історичних коштовностей України.

Науковий доробок ученого з дослідження археологічних культур доби бронзи, скіфознавства, етногенезу слов'ян не втрачає значення і на сучасному етапі розвитку знань. Понад те, актуальна проблематика багато в чому розмістилася у рамках тих наукових орієнтирів, які О. Тереножкіним прозріливо були намічені на майбутнє.

Утім, життєвий шлях та творчість ученого-історика не стали предметом комплексного узагальнювального дослідження, а його науковий спадок потребує всебічного історіографічного аналізу. Постать О. Тереножкіна є однією зі знакових в інтелектуальній історії України другої половини ХХ ст., прикладом для наступних поколінь науковців, а пам'ять про нього потребує увічнення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося на кафедрі історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка в межах науково-дослідницької теми «Трансформаційні процеси у суспільно-політичному, культурному та етнонаціональному житті західних земель України (кінець ХVІІІ – ХХ ст.)».

Об'єктом дослідження є життя та наукова творчість О. Тереножкіна у контексті розвитку світової та української радянської історичної науки.

Предметом дослідження виступає науково-історична, польова експедиційна, організаційна, редакторська, науково-педагогічна діяльність О. Тереножкіна в галузі археології та давньої історії України.

Мета дослідження полягає у реконструкції інтелектуальної біографії та комплексному дослідженні наукового доробку О. Тереножкіна з історії лісостепової і степової зони України XII ст. до н. е. – III ст. н. е.

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання таких **завдань**:

- визначити стан наукової дослідженості проблеми, специфіку джерельної бази, обґрунтувати теоретико-методологічні засади дисертації та виокремити етапи інтелектуальної біографії О. Тереножкіна;

- виділити основні чинники становлення особистості, формування світогляду та історичних зацікавлень майбутнього вченого;

- висвітлити археолого-краєзнавчу та музейну роботу О. Тереножкіна у Заволжі, навчання та роботу у Москві, археологічні дослідження у Приураллі та Центральній Азії;

- визначити основні результати роботи науковця в Інституті археології АН УРСР: організація археологічних розвідок і розкопок, внесок у дослідження окремих проблем та презентація авторського бачення давньої історії України, редакторська та видавнича діяльність тощо;

- висвітлити науково-педагогічну діяльність О. Тереножкіна та його внесок у формування київської школи скіфознавства;

- простежити процес пошуку вченим археологічних відповідностей історичним киммерійцям;

- реконструювати концептуальне бачення вченим етнічних процесів у лісостеповій зоні України від передскіфського періоду до історичних слов'ян;

- проаналізувати публікації О. Тереножкіна з археологічного джерелознавства й актуальних питань скіфознавства;

- визначити внесок вченого у створення загальної історії Скіфії.

Хронологічні рамки дослідження визначаються насамперед роками життя О. Тереножкіна – 1907–1981 рр. Утім, тривалість історіографічного процесу й постійна актуалізація доробку вченого розширюють хронологічні межі і стосуються усього XX ст. та сучасності.

Територіальні межі дослідження охоплюють широкі терени Центрально-Східної Європи та Центральної Азії, де працював О. Тереножкін. Основну увагу приділено науковій діяльності вченого в УРСР (1949–1981).

З огляду на широке предметне поле досліджень О. Тереножкіна в полі зору цього історіографічного дослідження є вивчення археологічних пам'яток та історія населення другої половини II тисячоліття до н. е. – початку I тисячоліття н. е. степової і лісостепової частини України, а також суміжних територій.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що воно є першою спробою комплексного вивчення життя, напрямів та результатів наукової діяльності О. Тереножкіна в історіографії. Робота реалізована в жанрі інтелектуальної біографії, виділено її етапи.

Уперше простудійовано сімейну історію Тереножкіних та Іллінських, детально вивчена біографія О. Тереножкіна. Простежено міжособистісні та наукові зв'язки, конфліктні ситуації і специфіку комунікацій у професійному середовищі, особливості наукової лабораторії дослідника в широкому історіографічному, інтелектуальному та соціокультурному контекстах.

У результаті архівної евристики у вітчизняних і закордонних архівах автором введено до наукового обігу великий масив джерел до реконструкції інтелектуальної біографії О. Тереножкіна, здійснено кілька археографічних публікацій. Доповнено бібліографію праць вченого ранніми неопублікованими роботами.

Узагальнено результати археологічної і музейно-краєзнавчої діяльності О. Тереножкіна в Поволжі, висвітлено невідомий раніше сюжет його наукової біографії початку 1930-х рр. про плани вивчати давнє минуле Монголії, конкретизовано внесок у дослідження в Центральній Азії.

Показано масштаб та хронологію проведення експедиційних робіт О. Тереножкіним на території України, акцентовано його роль як організатора науки (керівництво скіфо-античним відділом Інституту археології АН УРСР), редактора і видавця тематичних збірок статей, автора узагальнювальних праць з археології та давньої історії України. Розглянута участь у конференціях, підготовці наукових кадрів, рецензуванні наукових та науково-кваліфікаційних робіт тощо.

Простежено розвиток поглядів ученого на киммерійську проблему, підкреслено значення монографії «Киммерійці» (1976) як синтезу

тривалих наукових дискусій та каталогізації усіх відомих на той час археологічних джерел.

Актуалізовано погляди О. Тереножкіна на локалізацію прабатьківщини слов'ян у межиріччі Дністра і Дніпра.

Визначено дослідницький потенціал сформованої вченим джерельної бази.

Критично осмислено значення доробку О. Тереножкіна як скіфолога й археолога-практика в контексті сучасного стану і перспектив розвитку скіфології та методики археологічних розкопок.

Практичне значення. Пропоноване дослідження може стати базовим для подальшого вивчення різних напрямів діяльності та наукового пошуку О. Тереножкіна, актуалізації його доробку в сучасному науковому просторі.

Отримані висновки та зібрані матеріали можуть бути використані в наукових дослідженнях і лекційних курсах з історіографії, історії археології, давньої історії України, історії науки, а також укладанні біографічних та бібліографічних покажчиків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації представлені у доповідях на наукових конференціях різного рівня. Серед них:

міжнародні: «Теорія та методика дослідження археологічних пам'яток лісостепової зони (Липецьк, 1992), «Кіммерійці та скіфи», присвяченої пам'яті О. І. Тереножкіна (Мелітополь, 1992), «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я», пам'яті Б. М. Гракова (Запоріжжя, 1994), III та IV наукові конференції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича «Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації» (Львів, 2015) та «Історія археології» (Львів, 2016), «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (Київ, 2017), «Видатний археолог ХХ ст. професор Олексій Іванович Тереножкін (до 110-річчя від дня народження)» (Чигирин, 2017).

всукраїнські: «Історія Степової України XVII – XX століття» (Запоріжжя, 2011, 2012), «IV міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, 2015), «Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи» (Мелітополь, 2015), «Бібліотекарки України: Марія Вязьмітіна» (м. Київ, 2016), «Проблеми історичної регіоналістики. Наукові студії пам'яті Нінель Бокій» (Кропивницький, 2017).

В Українському домі (Київ, 2017) була прочитана науково-популярна лекція про життєвий шлях і діяльність О. Тереножкіна.

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 14 наукових роботах, у тому числі 10 статей у фахових виданнях України та таких, що включені до міжнародних наукометричних баз (три з них у співавторстві), дві – у закордонних, а також дві статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій, загальним обсягом 16 д. а. (5 д. а. у співавторстві).

Особистий внесок у дослідження в співавторстві. Усі публікації, що були написані у співавторстві, готувалися в тісній співпраці, внесок автора становить не менше ніж 50 % і полягає у пошуку та обробці джерел і літератури, аналітичного внеску, а також текстового обсягу.

У двох статтях, підготовлених разом з С. А. Скорим (2017), автором написано біографію О. Тереножкіна до переїзду в Україну (1907–1948), уточнено бібліографію праць вченого. У археографічній публікації у співавторстві з А. О. Іллінським (2015) автором здійснено відбір архівного матеріалу, написано супроводжувальний текст та коментарі. У спільній статті з Н. А. Шестаковою (2018) автором узагальнена історіографія, виділені етапи у дослідженні біографії та наукового спадку вченого.

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів та десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (470 позицій). Основний текст становить 192 сторінки. Загальний обсяг рукопису 236 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, зв'язок з науковими програмами і темами, визначено об'єкт і предмет, хронологічні й географічні межі, мету і завдання роботи, наукову новизну та практичне значення.

У *першому розділі* – «**Історіографія, джерела, та методологічні засади дослідження**» – встановлено репрезентативність джерельної бази, охарактеризовано основні етапи в історіографії дослідження, визначено його теоретико-методологічні засади.

У підрозділі 1.1 – «*Стан наукової розробленості проблеми*» – на основі аналізу літератури виділено три періоди у вивченні біографії та професійної діяльності О. Тереножкіна.

Прижиттєвий період (середина 1920-х – 1970-і рр.) характеризується загалом схвальною реакцією колег та керівництва на його наукову

діяльність. Оцінка поглядів вченого знаходила відображення у широкому колі публікацій з питань історії та археології, якими він займався, у бібліографічних покажчиках та довідкових персоналіях. Цікавими також є публіцистичні матеріали, які стосуються експедиційних досліджень. До ювілеїв О. Тереножкіна виходили біографічні статті О. Лескова (1967), Б. Мозолєвського і Є. Черненка (1977).

«Період конференцій» (1980–1990-ті рр.) представлений в основному заходами та публікаціями на пошану до ювілеїв Олексія Івановича. Відбулися представницькі міжнародні конференції у містах Кіровоград (1987), Мелітополь (1992), Київ (1997). 90-річчю вченого був присвячений випуск журналу «Археологія» (1996), де опублікована біографічна стаття Ю. Мурзіна.

Третій, актуальний період (з 1999 р. до сьогодні) характеризується виходом на якісно новий рівень досліджень з історіографії та історії археології: написання тематичних та ґрунтовних узагальнювальних статей, присвячених науковій біографії О. Тереножкіна, аналізу його досягнень у контексті сучасного стану розробок проблематики археології та давньої історії України (епоха бронзи – раннього заліза), публікації біографічних джерел. Серед авторів наукових розвідок треба назвати С. Скорого, В. Мурзіна, Н. Гаврилюк, В. Отроценка, І. Аржанцеву, М. Гречишкіну, О. Брель. Кілька археографічних робіт підготували О. Іллінський та В. Саєнко.

Підрозділ 1.2 – *«Джерельна база, методологія та методи дослідження»* – містить характеристику комплексів опублікованих та неопублікованих джерел і визначення методологічних засад дослідження.

Серед неопублікованих матеріалів основу джерельної бази становлять документи Наукового архіву Інституту археології НАНУ (НА ІА НАНУ) (м. Київ) та особистого архіву О. Тереножкіна, який зараз поділено на три місця зберігання.

У НА ІА НАНУ зберігаються наукові звіти за проведені під керівництвом вченого експедиції, документи роботи відділу, яким він керував протягом тридцяти трьох років, а також частина особистого архіву (ф. 27 – Фонд Ільїнської В. А. і Тереножкіна О. І.). Друга частина особистого архіву вченого потрапила до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», а третя залишилася у нащадків науковця (Сімейний архів Тереножкіних – Іллінських).

До головних закордонних архівів, в яких відклалися матеріали про О. Тереножкіна, варто віднести Архів Пугачовського краєзнавчого музею (Саратовська обл. РФ), Науковий архів Інституту археології

Російської академії наук (РАН) (Москва), Науковий архів Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург) та ін.

За принципом типово-видової класифікації усю сукупність джерел поділяємо на писемні, речові (археологічні) (розподілені по фондах музеїв та академічних інституцій), зображальні (малюнки, особисті та наукові фотоматеріали), усно-історичні (зафіксовані автором розповіді учнів, співробітників, родичів ученого).

За формально-змістовим принципом писемні джерела (історичні та історіографічні) поділено на групи:

1) документальні – особисті (автобіографії, заяви), приватні акти (метрики, дипломи, довідки, характеристики) та справочинна документація (протоколи засідань наукових установ, матеріали партійної справи тощо, супровідна документація захисту кандидатської і докторської дисертацій О. Тереножкіна);

2) наукові праці вченого, які є основним джерелом, з огляду на історіографічний характер дослідження. Вони представлені монографіями, статтями, рецензіями, дисертаціями й авторефератами до них, розділами в колективних виданнях, періодичними і тематичними збірками, редактованими О. Тереножкіним, а також синтетичними академічними виданнями. Публікації систематизовані за географічним принципом згідно з тематикою досліджень;

3) джерела особового походження – мемуари, щоденники, та листування. Наразі маємо щоденники і фрагментарні спогади самого О. Тереножкіна, а також В. Виноградова, Б. Мозолєвського, В. Мурзіна та ін., листування періоду 1930–1970-х рр. з провідними фахівцями: М. Артамоновим, С. Бібіковим, Б. Виноградовим, Ю. Вороновим, В. Городцовим, Б. Граковим, М. Дьяконовим, В. Іллінською, Є. Крупновим, В. Массоном, Б. Мозолєвським, Л. Славїним, Б. Рибаківим, Є. Черненко, Б. Шрамком та ін.;

4) матеріали експедицій (звіти, щоденники, креслення, малюнки та фото);

5) рукописи та підготовчі матеріали до наукових доповідей і публікацій;

6) науково-популярні та публіцистичні праці О. Тереножкіна.

В основу підготовки дослідження покладені загальнонаукові принципи системності, об'єктивності, історизму та методи аналізу, синтезу. Відповідно до поставлених завдань, автором використано такі загальноісторичні методи: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-діахронний, історико-

генетичний та метод періодизації. Специфіка методологічного підходу полягає у міждисциплінарному характері дослідження, що вимагає використання широкого спектру теоретичних і практичних досягнень, термінології, методів історіографії, історії, а, враховуючи специфіку наукових інтересів О. Тереножкіна, й археології.

З огляду на тенденцію до персоніфікації предмета історичної та історіографічної науки для вивчення життя й наукового доробку О. Тереножкіна обрано теоретико-методологічні принципи популярного на сьогодні дослідницького тренду «новий біографізм», або «нова біографічна історія» («персональна історія»). За визначенням І. Колесник, це – «біографічний метод, що означає вивчення особистості в системі соціокультурних комунікацій».

Перспективною дослідницькою моделлю є «інтелектуальна біографія», яка фактично містить декілька біографій: особистості; професійна біографія (входження до наукового співтовариства, професійна діяльність, роль фундатора школи й організатора науки); соціокультурна біографія (тобто біографія культурно-інтелектуального середовища, характеристика його епохи); наукова біографія (аналіз праць вченого, відтворення історії їх написання, методології та джерельної бази, еволюції ідей дослідника); історіографічна біографія (історія рецепцій праць ученого в дослідженнях сучасників – колег, учнів, опонентів та наступних поколінь науковців).

Тривалу та плідну інтелектуальну біографію О. Тереножкіна запропоновано поділити на кілька основних періодів, що частково знайшло відображення у структурі дисертаційної роботи. З огляду на широту наукових зацікавлень вченого підставою для періодизації став комплекс критеріїв: загальноісторичний контекст; умови творчої діяльності та можливості для самореалізації і презентації результатів роботи; пріоритети в предметному полі наукового пошуку; офіційний статус в науковій ієрархії; місце перебування, передовсім у певних наукових центрах, зв'язки з науковими інституціями.

Теоретичне підґрунтя роботи розширено завдяки застосуванню концептів «мережева модель науки» та «наукова школа» («наукова школа в українській історичній науці»).

Уже традиційно характерними рисами школи в історичній науці вважаються єдність методологічних прийомів роботи з джерелами; близькість тематики і проблематики праць; наявність педагогічного аспекту зв'язків «учитель – учень». При вивченні «київської школи» О. Тереножкіна треба також взяти до уваги особливості існування

шкіл у радянській науці: наголошення на колективній формі роботи як запоруки результату, опора на марксистську методологію, плановий характер як колективної, так і індивідуальної творчості вчених, учені ради та захист науково-кваліфікаційних робіт тощо (І. Колесник, А. Острянко).

Звернено увагу і на таку суміжну з питанням про «школи» тему, як «наукові сім'ї». Цей феномен якраз яскраво представлений в історії української археології подружжям Тереножкін – Іллінська. Дружина вченого, Варвара Андріївна Іллінська – видатний археолог, друг та науковий однодумець, співавтор багатьох праць О. Тереножкіна, в основному зі скіфології.

Визначені джерельна база та методологічні підходи уможливили охопити усі види діяльності науковця, продемонструвати масштаб особистості О. Тереножкіна, визначити його місце в історіографічному процесі ХХ ст. та значення наукового доробку у вивчення давньої історії і археології України.

У *другому розділі* – «Інтелектуальна біографія О. Тереножкіна» – комплексно представлено постать ученого та його різнопланову наукову діяльність у широкому історичному, історіографічному та соціокультурному контекстах.

У *підрозділі 2.1* – «Формування особистості та наукових зацікавлень майбутнього вченого (1907–1928)» – розглянуто родовід, сімейну історію, ранні етапи біографії Олексія Тереножкіна, освіту та чинники формування наукових зацікавлень, перші археологічні дослідження у Заволжі.

О. Тереножкін народився 1907 р. у м. Ніколаєвську в купецькій родині, яка походила зі середовища старообрядців. Становлення його особистості відбувалося в умовах революційних потрясінь, соціально-економічних і політичних перетворень 1917–1920-х рр.

У дисертації докладно висвітлено участь О. Тереножкіна ще в підлітковому віці в археологічній роботі при Пугачовському музеї, а потім на Курсах краєзнавства в м. Самара.

У *підрозділі 2.2* – «Історико-археологічна робота О. Тереножкіна у Москві, Волго-Уральському регіоні та Центральній Азії (1928–1948)» – висвітлено становлення вченого в рамках наукової школи В. Городцова і археологічних досліджень у Приураллі та Казахстані, Узбекистані, Таджикистані, Киргизії.

О. Тереножкін закінчив І Московський державний університет (тепер МДУ), його викладачами були Ю. Готьє, С. Бахрушин,

М. Любавський, Н. Маторін, В. Нікольський А. Арциховський. Разом з ним на етнологічному факультеті вчилися Б. Рибakov, Є. Крупнов, С. Толстов, Н. Прокошев, Б. Веймарн, Т. Жданко, Н. Баранська.

Кандидатську дисертацію «Согд і Чач» під керівництвом Н. Бернштама захистив у Ленінграді 1948 року.

Підрозділ 2.3 – *«Проведення археологічних досліджень в Україні (1949–1981)»* – присвячений найбільш плідному періоду життя О. Тереножкіна, коли він очолював відділ в ІА АН УРСР, захистив докторську дисертацію (Москва, 1957) та отримав звання професора (1967), проводив масштабні археологічні дослідження, написав основні наукові роботи, керував дослідницькими та видавничими проектами, підготував плеяду спеціалістів з епохи бронзи – заліза.

Детально розглянуто експедиційну діяльність ученого, відтворено історію організації та хронологію розвідок і розкопок, проведено їх класифікацію (новобудовні, планово-тематичні, охоронні). Окрему увагу приділено феномену новобудовних експедицій (Молочанська, Кременчуцька, Північно-Рогачикська, Херсонська).

Основні напрями і результати наукових досліджень О. Тереножкіна висвітлено в третьому та четвертому розділах.

У *третьому розділі* – **«Дослідження О. Тереножкіним передскіфського періоду у Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї»** – висвітлено тематику і зміст публікацій, описано участь у наукових дискусіях 1950–1970 рр. з питань етнічної ідентифікації та хронології археологічних культур степової і лісостепової зони України в передскіфську добу.

У підрозділі 3.1 – *«Пошук археологічних відповідностей кіммерійцям: від «кіммерійської п'їтми» до історичних реконструкцій»* – проаналізовано доробок О. Тереножкіна з означеної тематики в контексті наукової полеміки між «автохтоністами» та «міграціоністами», подано критичну оцінку спробам вченого пов'язати кіммерійців зі зрубною культурою.

Підрозділ має ускладнену структуру. В його основу покладено виділені автором етапи дослідження О. Тереножкіним історії та археології кіммерійців: 1) початок – середина 1950-х рр., у якому відбулося формулювання засадничих положень та залучення до наукового обігу перших результатів власних розкопок; 2) друга половина 1950-х рр., коли основна увага зосереджувалася на вивченні контактів степового та лісостепового населення; 3) 1960-ті рр. характеризуються оформленням загальних поглядів і розробкою окремих питань кіммерійської археології

та історії; 4) у 1970-ті рр. відбулося остаточне оформлення концепції кіммерійської історії. Діахронно вміщено змістовно пов'язані з конкретними етапами тематичні блоки про стели, мечі та кинджали, казани як важливі «маркери» кіммерійської культури, що дає підставу співвіднести розвиток загальних поглядів вченого на кіммерійців і напрями його археологічних, історичних та історіографічних досліджень.

Зроблено висновок, що монографія «Кіммерійці» (1976), яку сам автор уважав своїм найкращим науковим твором, є джерелознавчою працею з вичерпним переліком і описом відомих на той час кіммерійських поховань та окремих знахідок, а також синтезом і критичним узагальненням розробок А. Іессена, Н. Анфімова, А. Щепинського, Н. Членової, інших науковців.

Підрозділ 3.2 – *«Етнічні процеси у лісостеповій зоні України передскіфського періоду у висвітленні вченого»* – узагальнює внесок О. Тереножкіна у вивчення доскіфських археологічних культур лісостепового Правобережжя. Основні результати були представлені у докторській дисертації і склали основу монографії «Передскіфський період у дніпровському Правобережжі» (1961).

Так, О. Тереножкін відносить білогрудівську культуру до кінця епохи бронзи, розділену на два етапи, чорноліську культуру – до перехідного періоду, а жаботинський етап має вже виразні риси початку залізного віку. Простежується безперервний розвиток населення дніпровського Правобережжя від епохи бронзи до скіфського періоду.

Учений вважав межиріччя Дніпра і Дністра прабатьківщиною слов'ян, звідки вони з початком скіфської міграції двома шляхами (через Подунав'я і Трансільванію та у напрямку до рр. Вісла і Одра) розповсюджуються у Центральній Європі.

У *четвертому розділі – «Північне Причорномор'я за скіфської доби в науковому доробку О. Тереножкіна»* – розглянуто внесок вченого в скіфознавство, а саме виділено три основні складники: археолого-джерелознавчі роботи; дослідження актуальних проблем археології та історії скіфів; участь у написанні узагальнювальних праць про Скіфію.

У підрозділі 4.1 – *«Публікації О. Тереножкіна з археологічного джерелознавства Скіфії»* – подано короткий огляд результатів роботи експедицій під керівництвом вченого (1949–1974), систематизовано здійснені ним публікації археологічних матеріалів та визначено специфіку введення їх до наукового обігу.

Зазначено, що сформований корпус археологічних джерел з плином часу не втратив актуальності, однак треба враховувати певну недосконалість методики розкопок.

У підрозділі 4.2 – *«Актуальні питання скіфології в рецепції вченого»* – розглянуто розробки О. Тереножкіна з таких дискусійних питань, як визначення скіфської культури, походження скіфів, присутність скіфів на Кавказі, етнічна географія Скіфії, скіфський етнос і мова, соціальний устрій та державна організація, скіфо-античні відносини, походи скіфів у Передню Азію і Східну Європу, народи Скіфії у зв'язку з проблематикою походження слов'ян. Визначено їх науковий потенціал у контексті сучасного стану та перспектив розвитку скіфознавчих досліджень.

Усеохопливому і цілісному викладу вченим історії, етнографії, географії, міжнародних відносин, питань господарства Скіфії, релігійно-міфологічного світогляду, мистецтва, побуту скіфів та скіфоїдних племен («гранд-наративу») присвячено підрозділ 4.3 – *«Скіфський логос» О. Тереножкіна»*.

Розглянуто відповідні глави у колективних виданнях підсумкового характеру з української археології, починаючи з «Нарисів стародавньої історії Української РСР» (1957), які потім були розширені до обсягу тритомника «Археологія Української РСР» (1971 та 1986). О. Тереножкін брав участь у їх написанні разом з В. Іллінською, а також виступав редактором. Планували вони й свій тритомник, присвячений археології та історії скіфів («Велика Скіфія»), але з цього масштабного задуму завершена була лише перша джерелознавча частина (1983).

У **висновках** викладено основні результати дослідження, обґрунтовано положення, зміст яких виноситься на захист:

1. Актуалізована джерельна база становить комплекс історіографічних, історичних, археологічних джерел, що дає змогу узагальнити життєвий і професійний шлях, науковий доробок, соціокультурне й інтелектуальне середовище О. Тереножкіна з урахуванням інституційних засад радянської археології.

Аналіз історіографії проблеми засвідчує, що на сьогодні немає комплексної наукової роботи, яка б висвітлювала основні віхи біографії та внесок вченого у вивчення давньої історії України. Для реалізації мети та завдань дисертаційного дослідження обрано жанр інтелектуальної біографії та виділено шість етапів життя і творчої діяльності О. Тереножкіна.

I. «Поволзький» – дитинство, формування особистості та історичних зацікавлень, навчання на Курсах краєзнавства у м. Самара та перші археологічні дослідження у підлітковому віці (1907–1928).

II. «Московський» – продовження навчання у І Московському державному університеті, робота в наукових історичних і туристичних закладах Москви, участь в експедиціях у Центральну Азію та Приуралля (1928–1939).

III. «Ташкентський» – наукова діяльність в Узбекистані, розкопки замку Ак-тепе і проведення археологічних розвідок (1939–1941).

IV. Участь у II світовій війні та виконання обов'язків військового історика (1941–1945).

V. «Самаркандський» – поновлення археологічних досліджень в Узбекистані, розкопки стародавніх міст Афрасіаб і Пянджикент (1945–1948).

VI. «Київський» – діяльність на посаді керівника відділу ІА АН УРСР; який можна поділити на два підперіоди відповідно до пріоритетів у науковій тематиці та статусу в науковому співтоваристві: а) дослідження доскіфського періоду Правобережного Лісостепу (1949 – кінець 1950-х рр.) та захист докторської дисертації; б) вивчення археологічних пам'яток киммерійців і скіфів, написання узагальнювальних праць з історії й археології Скіфії (початок 1960-х – 1981 рр.) та формування київської школи скіфологів і «бронзовиків».

2. На формування особистості майбутнього вченого вплинуло родинне середовище, знайомство з раннього дитинства з книжками батькової крамниці, спілкування вдома та в гімназії зі старшою сестрою, вчителькою Варварою. У місцевому музеї в м. Пугачов завдяки співпраці з директором К. Журавльовим пройшов ґрунтовну школу краєзнавчої та музейної роботи.

Основними напрямками краєзнавчої і музейної роботи в Заволжі були археологічні розвідки і розкопки, збереження церковних старожитностей та стародруків з ліквідованих монастирів.

Інтелектуальне зростання науковця відбувалося у поєднанні самоосвіти, навчання на Курсах краєзнавства (м. Самара) та практичній роботі – участі в археологічних експедиціях. В усталенні наукових зацікавлень та отриманні професійних навичок першою наставницею О. Тереножкіна стала відомий археолог, учениця В. Городцова, В. Гольмстен. У О. Тереножкіна сформувався аналітичний стиль мислення, схильність до класифікацій і узагальнень, інтерес до старовини в усіх її проявах, ерудиція й нестримне бажання відкривати нове.

3. О. Тереножкін відкрив кілька сотень археологічних пам'яток, склав докладну карту зрубних поселень басейну р. Великий Іргіз (1919–1928). В Москві він закінчив університет, вступив до аспірантури, працював у Державному історичному музеї, закладах пролетарського туризму, брав участь у дослідженні пам'яток Приуралля, (1932–1933), археологічному нагляді під час будівництва метрополітену (1935), їздив в експедиції до Центральної Азії. О. Тереножкін зробив чималий внесок у збереження церковних раритетів та стародруків.

Серед значущих відкриттів є цивілізація доарабського Хорезму (1934, 1937–1939), картографування і розкопки різночасових пам'яток в Семиріччі (1929–1930, 1936), розкопки середньовічних міст Чач (1940–1941), Афрасіаб (1945–1947) та Пянджикент (1947–1948). Сміливі висновки вченого дали підставу посунути нижню хронологічну межу утворення Самарканду до V ст. до н. е., що й привело до прийняття рішення про організацію заходів резонансного святкування 2500-річчя цього міста (1970).

4. Під час роботи в Україні вчений займався трьома великими темами – передскіфським періодом у Дніпровському Лісостепу, пошуком кіммерійських пам'яток і питаннями скіфської археології та історії; окремим предметом його зацікавлень було встановлення спадкоємності в розвитку археологічних культур. Результатом цих досліджень постали найголовніші наукові праці вченого – чотири монографії, розділи в узагальнювальних виданнях з археології, десятки статей.

Очолюючи тридцять три роки скіфо-античний відділ Інституту археології, будучи координатором кіммерійсько-скіфо-сарматських досліджень, О. Тереножкін мав безпосередній стосунок до загального керівництва античною археологією.

Велике значення для археології України мають дослідження О. Тереножкіним кургану Глеваха (1949), курганних груп на р. Молочна (1951–1952), Мелітопольського кургану (1954), курганного поля Гайманової Могили (1968–1969), курганів у зоні Орджонікідзевських кар'єрів (1961, 1964–1965). Знайдена його учнем Б. Мозолевським під час дослідження кургану Товста могила (1971) золота пектораль стала всесвітньовідомим символом України.

Масштабні археологічні розкопки, дослідницькі, видавничі проекти, редагування узагальнювальних багатотомників, серійних і тематичних збірок («Археологічні пам'ятки», «Скіфські старожитності», «Скіфський світ», «Скіфи і сармати», «Скіфія і Кавказ», «Старожитності Степової

Скіфії»), а також унікальні знахідки О. Тереножкіна сприяли створенню академічного образу радянської української археології.

5. «Київська» наукова школа О. Тереножкіна сформувалася протягом 1960–1970-х рр. на базі керованого ним відділу ІА АН УРСР. Цьому сприяв увесь попередній науковий шлях, педагогічний і організаторський хист, контакти з В. Городцовим і його учнями, політика держави в справі охорони пам'яток та розвитку археології.

Хоча в предметній сфері наукової та науково-педагогічної діяльності О. Тереножкіна виділяються дослідження двох епох (пізня бронза та раннє залізо), усе ж доречно говорити про існування однієї школи, оскільки інституційно та методологічно вони єдині. Школу Тереножкіна визначає широке застосування типологічного методу в археології, соціальна проблематика, характерна для марксизму, особливості методики польових досліджень та використання археологічного матеріалу в історичних реконструкціях.

Найвідомішими учнями вченого є Є. Черненко, Г. Ковпаненко, Б. Мозолевський, Н. Бокій. Сьогодні в різних наукових установах України плідно працюють як перші учні О. Тереножкіна (С. Бессонова, В. Мурзін, С. Скорий, В. Отрощенко, В. Полтавець), так і представники вже другого та третього поколінь школи. Великою мірою вони реалізують ті перспективні напрями досліджень, які були накреслені О. Тереножкіним.

6. Погляди О. Тереножкіна на кіммерійську культуру та історію за чверть століття зазнали помітних змін, хоча вчений намагався втримати свою концепцію в рамках попередньо окресленого бачення автохтонного походження кіммерійців і ототожнення їх зі зрубною культурою. Дещо завуалювало цю тезу використання О. Тереножкіним щодо кіммерійських часів визначення «пізніший передскіфський період». Однак у стрункій схемі історика «місцеві кіммерійці – прийдешні скіфи», визначальної ролі зрубної культури Північного Причорномор'я і Поволжя в етногенезі кіммерійців виявилися певні суперечності у зв'язку з новими доказами міграційних хвиль з Південного Сибіру та Центральної Азії. Але О. Тереножкін не відмовився від своїх концептуальних засад, навпаки – намагався нові висновки інтегрувати до старої схеми.

Значення дослідження О. Тереножкіним кіммерійського питання полягає в його підсумковому, синтезуючому характері та найґрунтовнішій джерельній базі, яка свідчить, що ні міграціонізму, ні автохтонності кіммерійського населення у чистому вигляді не існувало.

7. Висновки О. Тереножкіна з археології та етнічної історії населення Правобережного Лісостепу в доскіфську добу зазнають уточнень та деталізації, але його розробки продовжують перебувати у центрі уваги науковців. Зберігають актуальність запропоновані вченим визначення регіону як самодостатнього (окрім потреб в постачанні бронзи), з обмеженими зовнішніми впливами; схема безперервної послідовності археологічних культур від епохи середньої бронзи до появи історичних слов'ян; локалізація їх прабатьківщини.

8. Великий внесок зробив О. Тереножкін у становлення археологічного джерелознавства як важливого складника скіфознавчих досліджень. Монографія «Скіфія VII–IV ст. до н. е.» (1983, у співавторстві з В. Іллінською) залишається одним з найкращих, найбільш докладних та структурованих компендіумів археологічних джерел з історії скіфів, незважаючи на те, що за наступні сорок років кількість розкопаних пам'яток значно зросла.

Аналіз доробку О. Тереножкіна в галузі скіфознавства показує, що дослідження ним окремих проблем на базі археологічного матеріалу Північного Причорномор'я, та ширше – євразійських степів, логіка аргументації в наукових дискусіях залишаються значним підґрунтям сучасних напрямів вивчення історії та археології скіфів.

9. Цілісна картина передскіфського періоду, історії та археології Скіфії була представлена О. Тереножкіним і В. Іллінською в кількох підсумкових колективних виданнях. О. Тереножкін, М. Артамонов і Б. Граков вважаються найбільш масштабними фігурами – представниками трьох центрів розвитку радянського скіфознавства у 1950–1970 рр. – Києва, Ленінграда і Москви. Кожен з них створив свій «варіант» історії Скіфії. Особливості «скіфського логосу» О. Тереножкіна полягають у масштабності підходу і докладності викладу, ґрунтовності джерельної бази та безпосередньому знайомстві вченого з археологічними джерелами під час розкопок, логічно-аналітичному структуруванні матеріалу.

10. Праці О. Тереножкіна і сьогодні зберігають актуальність, а тому потребують систематизації і перевидання, зокрема статейних публікацій. При відповідній редакторській роботі можливо було б видати незакінчені томи «Великої Скіфії». Майже невідомим залишається збережений О. Тереножкіним у власному архіві величезний епістолярій, також чимало листів ученого відклалися в архівах його адресатів. Корисним було б і перевидання на сучасному поліграфічному рівні та з урахуванням новітніх досягнень у розробці проблематики матеріалів розкопок історика.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Саєнко В. М. Матеріали до сімейної історії родини Тереножкіних. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. Київ. 2014. Т. 29. С. 401–416.
2. Саєнко В. Порівняльні життєписи: Борис Миколайович Граков та Олексій Іванович Тереножкін. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації*. Львів. 2015. Вип. 19. С. 123–135.
3. Іллінський А., Саєнко В. Листи Бориса Мозолєвського до Олексія Тереножкіна і Варвари Іллінської. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації*. Львів. 2015. Вип. 19. С. 287–294.
4. Саєнко В. Наукові долі О. І. Тереножкіна та Б. О. Рибаків або історія одного листа, написаного до самого себе. *Scriptorium nostrum*. 2017. № 1 (7). С. 50–86.
5. Саєнко В. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 3 (6). С. 25–54.
6. Скорий С. А., Саєнко В. Н. К 110-летию со дня рождения профессора Алексея Ивановича Тереножкина. *Археология і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку*. Київ. 2017. Вип. 2 (23). С. 8–19.
7. Саєнко В. О. І. Тереножкін та І. В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл? *Scriptorium nostrum*. 2017. № 2 (8). С. 262–283.
8. Саєнко В. Монгольський напрям у науковій біографії Олексія Тереножкіна. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 101–108.
9. Скорий С. А., Саєнко В. М. Професор Олексій Іванович Тереножкін (до 110-річчя від дня народження). *Археологія*. 2017. № 4. С. 49–60.
10. Sayenko V., Shestakova N. The history of study of scientific activity of O. Terenozhkin. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич. 2018. Вип. 9. С. 54–71.

Статті в закордонних виданнях

11. Саенко В. Н. О крыльях и ушах в искусстве звериного стиля. *Stratum plus*. 2003 – 2004. СПб., Кишинев, Одесса, Бухарест. 2005. № 3. С. 313–319.

12. Саенко В. Н. Отражение представлений о пространстве и смерти в погребальной обрядности скифов. *Восточноевропейские древности скифской эпохи*. Воронеж, 2011. С. 75–80.

Статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

13. Саенко В. М. Ad fontes: Про те, як Олексій Тереножкін захопився археологічними дослідженнями. *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. С. 83–106.

14. Саенко В. М. Матеріали до біографії І. І. Тереножкіна в архівних збірках України. *Професор С. Л. Франкфурт (1866 – 1954) видатний вчений-агробіолог* : матеріали конференції : у 2-х ч. Київ. 2016. Ч. 2. С. 238–240.

АНОТАЦІЇ

Саенко В. М. Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню інтелектуальної біографії видатного археолога ХХ ст. О. Тереножкіна (1907–1981). Розглянуто джерельну базу, визначено стан розробленості проблеми. Висвітлено основні етапи життя і наукової діяльності вченого. З'ясовані чинники становлення особистості та його історичних зацікавлень. Показані результати археолого-краєзнавчої роботи О. Тереножкіна в Заволжі, під час навчання та роботи в Москві, участь в експедиціях у Центральній Азії. Окремлені досягнення науковця під час роботи в Інституті археології АН УРСР. Висвітлена науково-педагогічна діяльність О. Тереножкіна. Прослідкована еволюція поглядів вченого у пошуку археологічних відповідностей історичним киммерійцям, у побудові концепції розвитку етнічних процесів у лісостеповій зоні України від передскіфського періоду до появи історичних слов'ян. Проаналізовані публікації О. Тереножкіна з археологічного

джерелознавства та окремих питань скифознавства. Виокремлено внесок вченого у створення загальної історії Скифії.

Ключові слова: історіографія, О. Тереножкін, киммерійці, скифи, Середнє Подніпров'я, Північне Причорномор'я, історія Центральної Азії, історія археології.

Саенко В. Н. Алексей Тереножкин как исследователь древней истории Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко. – Дрогобыч, 2019.

Диссертация посвящена исследованию интеллектуальной биографии выдающегося археолога XX в. А. Тереножкина (1907–1981). Рассмотрена источниковая база, определена степень разработанности проблемы. Показаны основные этапы жизни и научной деятельности ученого. Выяснены факторы, повлиявшие на становление его личности и формирование исторических интересов. Освещены результаты археолого-краеведческой работы А. Тереножкина в Заволжье, во время учебы и работы в Москве, в экспедициях в Центральную Азию. Показаны достижения ученого в период работы в Институте археологии АН УССР. Очерчена научно-педагогическая деятельность А. Тереножкина. Прослежена эволюция взглядов ученого при поиске археологических соответствий историческим киммерийцам, построение концепции этнических процессов в лесостепной зоне Украины от предскифского периода до появления исторических известий о славянах. Проанализированы публикации А. Тереножкина по археологическому источниковедению и отдельным вопросам скифоведения. Определен вклад ученого в создание всеобъемлющей истории Скифии.

Ключевые слова: историография, А. Тереножкин, киммерийцы, скифы, Среднее Поднепровье, Северное Причерноморье, история Центральной Азии, история археологии.

Sayenko V. M. Oleksiy Terenozhkin as the reseracher of ancient history of Ukraine. – The manuscript.

The dissertation for PhD degree in History, specialty 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. – Drohobych, 2019.

The subject of the dissertation is the study of intellectual biography of the prominent archeologist of XX century O. Terenozhkin (1907–1981). The source base is analyzed and the state of scientific research of this subject is evaluated. The main stages of life and scientific activities of O. Terenozhkin are covered in details. The factors which have impacted the development of his personality and historical interests are specified. The results of the work of O. Terenozhkin in the areas of archeology and local history studies in Transvolga region, in the years of his study and working in Moscow, of his participation and heading of archeological expeditions are traced and evinced. The achievements of the scientist during his work for the Institute of Archaeology of the Academy of Science of Ukraine are evidenced and summarized. The scientific-pedagogical activity of O. Terenozhkin is demonstrated. The evolution of his scientific views, ideas and beliefs is studied, in particular – in the search of archeological adequacies to the historical Cimmerians, in the creation of the conception of ethnic-cultural processes development in the forest-steppe region of Ukraine since the Pre-Scythian historical period up to the period of formation of the Early Slavs. The publications of O. Terenozhkin with the subject of archeological source studies are analyzed. The contribution of the scientist in the creation of general history of Scythia and the Scythians is researched and emphasized.

Among the key scientific novelty ideas we could name: the archeological periodization of Sogdia civilization starting from Bronze Age to the beginning of conquest by the Mongol Empire and related extension of the age of Samarkand up to 2 500 years (owing to findings in Afrasiab); the conclusion regarding the inherent local origin and the ethnic-cultural succession of the population of the Right-bank forest-steppe region of Ukraine, starting from Trzciniec and Komarovska cultures of Bronze Age up to Zarubintsy culture including; this population he believed to be closely related with the Early Slavs (Proto-Slavs); the conviction that the Scythia had been the state formed by different ethnoses within steppe and forest-steppe areas and united under the governance of Iranian-language Scythians which migrated from Central Asia; the separation of Chornolis archeological culture (Black Forest Culture) and proving its connection with the earlier cultures of Bronze Age; the reasoning of strong association of Chernogorovka and Novocherkassk cultures in the steppe part of Eastern Europe with Cimmerians culture.

Key words: historiography, O. Terenozhkin, the Cimmerians, the Scythians, Middle Dnieper region, Northern Black Sea region, history of Central Asia, history of archeology.

Підписано до друку 27.05.2019 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Вид. арк. 0,9. Зам. 69. Тираж 100. Друк на ризографі.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка
82100 Дрогобич, вул. І. Франка, 24.